

Завершення епохи Сталіна. «Хрущовська відлига». Наростання системних кризових явищ у країнах регіону в 70–80-х роках ХХ століття. Перебудова в СРСР

Завершення епохи Сталіна. «Хрущовська відлига». Мільйони радянських людей сприймали відновлення господарства як патріотичний обов'язок. Невиконання планів розглядалося як саботаж. Були поширені аврали, штурмівщина.

У післявоєнні роки дещо підвищився рівень життя, але зростання спостерігалось тільки в містах, де вирішувалася доля відновлення господарства. У грудні 1947 р. ліквідували карткову систему розподілу товарів. Одночасно проводилася грошова реформа, що мала конфіскаційний характер. Ті, хто зберігав гроші не в державних ощадних касах, одержали тільки один карбованець за десять старих. Найбільше постраждало сільське населення, яке тримало на руках зароблені на ринках гроші.

З 1947 р. розпочалося зниження цін на основні товари і продукти харчування в містах, що дотепер деякими людьми сприймається як вияв турботи влади про підвищення життєвого рівня населення. Однак воно проводилось за рахунок чергового пограбування села. Селянство обклали непомірними податками, а планові державні закупівлі здійснювали за вкрай низькими цінами. Мізерна оплата за трудовими днями не стимулювала розвиток господарства, високі податки на присадибне господарство змушували селян вирубувати в себе сади і палісадники. Селяни не мали паспортів і фактично були прикріплені до села, хоча правдами і неправдами намагалися виїхати до міст.

Репресії проти колишніх військовополонених розпочались першими. Ще на початку війни був підписаний наказ, у якому зазначалося, що «командири і політпрацівники, які здалися в полон, вважаються дезертирами, а їхні родини підлягають арешту». Родини полонених червоноармійців позбавляли державної допомоги. Такі ж заходи були передбачені для родин безвісти

зниклих. Утікачів з полону очікували перевірки, допити і ГУЛАГ. Колишні військовополонені мали труднощі з працевлаштуванням.

«Ленінградська справа» — процес проти низки керівних партійних, господарських працівників Ленінграда. Формально проти них було висунуте обвинувачення в тому, що вони влаштували в м. Ленінграді Всесоюзний оптовий ярмарок, що нібито спричинило розбазарювання державних товарів і коштів. У 1950–1952 рр. за «ленінградською справою» репресовано майже 2000 керівників і членів їхніх родин. Проте за своєю суттю це була боротьба за владу і вплив у країні між ленінградським і московським партійними угрупованнями; останнє й перемогло. У 1954 р. Верховний суд СРСР реабілітував осіб, які проходили за «ленінградською справою», багатьох з них посмертно.

«Справа лікарів». У січні 1953 р. у центральній пресі повідомлялося про викриття «терористичної групи» лікарів, які обслуговували кремлівське керівництво. Їм висували обвинувачення в «навмисному вбивстві» під час лікування низки керівників. Більшість обвинувачуваних лікарів були за національністю євреями, що породило сплеск антисемітизму в країні. Були заарештовані дружини «ворогів народу», їхніх дітей звільняли з роботи, виключали з партії та комсомолу. А після смерті Сталіна, усього через два місяці, газети опублікували повідомлення, у якому йшлося: «Перевірка показала, що обвинувачення є помилковими, а документальні дані, на які спиралися працівники слідства, безпідставними».

Боротьба з «космополітизмом». Космополітом оголошували будь-яку людину, яка цікавилася західною музикою, літературою, живописом.

Космополітизм — 1) ідеологія «світового громадянства», 2) при сталінському режимі ярлик «космополітів» навішували представникам інтелігенції, часто — євреям, обвинувачуючи їх в «антипатріотизмі і низькопоклонстві перед Заходом».

Заперечуючи західну культуру, головний ідеолог ВКП(б) А. Жданов і його спільники фальсифікували історію. Вони штучно віддавали пріоритет досягненням російської культури і науки. Зокрема, стверджувалося, що електричну лампочку винайшов не Едісон, а Лодигін; перший паровоз створив не Стефенсон, а Черепанові. Кремлівські ідеологи виправдовували колоніальні війни, що вела царська Росія.

Російський великодержавний шовінізм. Народом Латвії, Литви, Естонії, Західної України і Західної Білорусії, які ввійшли до складу СРСР ще в 1939–1940 рр., примусово нав'язували «соціалістичні виробничі відносини», здійснення колективізації за зразком 1930-х років, що суперечило традиціям і укладу життя корінного населення. Спроби збереження національної самобутності, традицій і звичаїв, прагнення розвивати національну культуру і мову в центрі сприймалися як вияв «буржуазного націоналізму». Нові керівники, прислані із центру, не знаючи місцевих умов, традицій, ревно виконували будь-які вказівки зверху.

Посилення контролю над інтелігенцією. У постанові ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленінград»» критиці піддали літераторів А. Ахматову і М. Зощенка як «розсадників чужої моралі, вульгарності і безідейності». У 1948 р. генетику розгромили як «лженауку». Кібернетику, квантову механіку та деякі інші науки обвинуватили в «ідеалізмі». На цьому тлі в 1948 р. розроблявся «Сталінський план перетворення природи», відповідно до якого передбачалося створення штучного моря в Західному Сибіру і греблі через Тихий океан (!). На початку 1948 р. вийшла розгромна партійна постанова «Про оперу В. Мураделі «Велика дружба». «Формалістами» в музиці називали геніальних композиторів С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича, А. Хачатуряна, Д. Кабалевського.

В **«українському буржуазному націоналізмі»** обвинувачували майстрів слова М. Рильського і В. Сосюру.

Репресії 1945–1953 рр. мали на меті зміцнити тоталітарний режим і його ідеологічну уніфікацію. З іншого боку, вони свідчили про агонію сталінізму, що звичайними методами вже не міг утримувати владу в країні.

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. Відразу після смерті диктатора розпочалася запекла боротьба за лідерство в країні серед соратників покійного вождя. 6 березня Раду Міністрів СРСР очолив Г. Маленков. Його заступниками призначили Л. Берію, який очолив МВС СРСР, М. Булганіна, що став міністром оборони, а також В. Молотова і Л. Кагановича. М. Хрущову доручили «зосередитися на керівництві секретаріатом ЦК КПРС».

Поступово в боротьбі за владу перемагало партократичне угруповання на чолі з М. Хрущовим, за яким стояли оновлені кадри керівників партії, МВС, КДБ. Перший удар нанесли по Берії. 26 червня 1953 р. його заарештували на засіданні президії ЦК КПРС. У липні — виключили з партії і зняли з усіх посад як «ворога партії та радянської держави». У грудні 1953 р. Берію розстріляли.

Микита Хрущов (1894–1971 рр.) — державний і партійний лідер СРСР у 1953–1964 рр. Народився у селі Калинівка Курської губернії в родині селянина-бідняка. Працював на шахтах Донбасу, брав участь у громадянській війні. З 1924 р. — на партійній роботі, навчався в Промисловій академії. У 1935–1938 р. — перший секретар Московського міськкому ВКП(б). З 1938-го очолював компартію України. У роки війни — член Військових рад низки фронтів, мав військове звання генерал-лейтенанта. У 1947–1949 рр. знову очолив ЦК КП(б)У. З грудня 1949 р. — секретар ЦК ВКП(б) і перший секретар Московського міськкому партії. З вересня 1953 р. — перший секретар ЦК КПРС. У 1958–1964 рр. — глава уряду. 14 жовтня 1964 р. звільнений з усіх займаних посад пленумом ЦК КПРС.

У травневому номері журналу «Знамя» за 1954 р. була опублікована повість І. Еренбурга «Відлига», що дала ім'я історичному періоду.

М. Хрущов із
«царицею полів»

Комуністична партія була хребтом політичної системи СРСР, стояла над державними органами. З'їздам КПРС надавалося епохальне значення. У лютому 1956 р. у Москві працював XX з'їзд КПРС. Кульмінацією з'їзду стала доповідь Хрущова «Про культ особи і його наслідки», що мала закритий характер. Головні її положення і висновки свідчили про докорінний перегляд партійно-державного курсу після смерті Сталіна. М. Хрущов уперше обнародував численні факти зловживань владою за часів Сталіна, фальсифікацій низки судових справ щодо партійних, військових, наукових кадрів. Делегати з'їзду вперше почули про так званий «ленінський заповіт», де давалася негативна особистісна характеристика Сталіну.

Але в доповіді Хрущова не було принципового і послідовного викриття злочинного характеру діяльності Сталіна і створеного ним режиму. Викриття сталінізму після смерті вождя здійснювали люди, які самі були співучасниками численних зlodіян. Головними винуватцями репресій були названі Єжов, Берія, інші керівники каральних органів, яких уже не було в живих. Про делегатів з'їзду Молотова, Маленкова, Ворошилова, Кагановича та інших соратників Сталіна, руки яких були по лікоть у крові, не було ані слова. Жодного слова не було сказано про Голодомор 1932–1933 рр.

Проте доповідь Хрущова шокувала делегатів з'їзду. У загальних рисах з її змістом був ознайомлений партійно-комсомольський актив країни. Інформація про доповідь Хрущова блискавично поширилася в усьому світі. 30 червня була опублікована постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків», що встановлювала офіційні межі критики культу особи і мала протидіяти небезпеці її поширення на партію і соціалістичний лад.

Прояви лібералізації. Одним із перших виявів лібералізації стало масове визволення і реабілітація незаконно репресованих у 1930–1950-ті роки. На волю виходили сотні тисяч осіб.

Нове керівництво країни декларувало необхідність розвитку колективних принципів керівництва, надання більших прав союзним республікам і місцевим органам влади. Було оголошено про можливість проведення внутріпартійних дискусій, про необхідність висування керівних кадрів винятково на основі їхніх ділових якостей. Скорочувався управлінський апарат. У 1957 р. були відновлені Чечено-Інгушська, Кабардино-Балкарська, Калмицька, Карачаєво-Черкеська АРСР, однак не були офіційно реабілітовані німці Поволжя, а також депортовані з Криму кримські татари, вірмени, греки, болгари і представники інших народів, які зазнали репресій.

У 1957 р. у Москві відбувся VI Всесвітній фестиваль молоді і студентів, почали свою роботу міжнародні московські кінофестивалі, розвивався іноземний туризм. Країна ставала відкритішою для світу.

Журнал «Новый мир», очолюваний О. Твардовським, опублікував низку гострих статей. Однак керівництву, яке «дозувало» свободу, такі дії здалися занадто вільними. Твардовського зняли з посади головного редактора. Роман «Доктор Живаго» Б. Пастернака став причиною його виключення із

Союзу письменників. Пастернак був змушений відмовитися від присудженої йому Нобелівської премії через загрозу висилки з країни. Тиску піддавалися Є. Євтушенко, А. Вознесенський, Е. Неізнаний та інші діячі культури.

Після доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС невдоволення його колишніх соратників різко зросло. «Вірні сталінці» активізували свої дії, спрямовані на усунення Хрущова від влади. Вони обвинувачували його в економічному волюнтаризмі, у підриві авторитету КПРС через викриття культу особи Сталіна. В. Молотов, Г. Маленков, Л. Каганович почали новий виток боротьби за владу в партії та країні. Її кульмінацією став червневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС, під час якого Хрущова підтримали силові міністри (у т. ч. маршал Г. Жуков), вищі партійні керівники нового покоління, а також оновлений партапарат. «Антипартійна група» зазнала поразки. Її членів позбавили вищих посад у партії та державі. Незабаром зняли з посади міністра оборони і маршала Г. Жукова, якого обвинуватили в спробах посилення свого впливу в країні. Боротьба за владу в Кремлі закінчилася перемогою Хрущова.

У промисловості ліквідували галузеві міністерства, створювали територіальні органи управління — раднаргоспи. Однак у цілому промисловість розвивалася звичайним екстенсивним шляхом.

Машинно-тракторні станції (МТС) перетворювали в ремонтно-тракторні станції (РТС), а сільгосптехніку продавали колгоспам і радгоспам. Були підвищені закупівельні ціни на продукцію сільського господарства, ліквідована система оплати за трудові дні і введена грошова оплата праці колгоспників. Колгоспникам видавали тимчасові паспорти, відновлювали їхні громадянські права.

Однак фантастичні програми перетворень, розроблені за ініціативою Хрущова, дискредитували багато гарних починань. Цілісна програма, під час якої планували освоїти понад 40 млн га неораних земель у Казахстані, Західному Сибіру, на Уралі і за рахунок цього різко збільшити виробництво зерна, не була реалізована в повному обсязі.

Повсюдно віддавався пріоритет вирощуванню кукурудзи й гороху, що призвело до 10-разового розширення їхніх посівів. Політика насильницького впровадження цих культур (кукурудзу змушували вирощувати навіть в Архангельській області!) не розв'язала кормової проблеми, а знизила врожайність зернових за п'ять-сім років удвічі.

Спроби наздогнати США у виробництві м'яса, молока, олії до 1960 р. зазнали краху. Виконуючи нереальне завдання щодо збільшення виробництва м'яса в 3,5 рази, під ніж пустили краще поголів'я худоби, що до того незаконно вилучали в населення.

Ці та інші експерименти означали відмову від інтенсивних методів розвитку сільського господарства, що позначилося на його продуктивності. Почали закупівлю зерна та м'яса за кордоном.

4 жовтня 1957 р. запустили перший штучний супутник Землі, а в грудні цього ж року спустили на воду перший у світі атомний криголам «Ленін».

Учені створили найпотужніший синхрофазотрон. 12 квітня 1961 р. космонавт Ю. Гагарін на космічному кораблі «Восток-1» вперше у світі облетів земну кулю.

Реформи натрапляли на значний опір бюрократії. Економічні труднощі уряд перекладав на плечі трудящих.

Відбулися масові демонстрації протесту робітників у Кривому Розі, Теміртау, Грозному. А в червні 1962 р. по демонстрантах у м. Новочеркаську відкрили вогонь. Загинуло 16 і було поранено 40 осіб. Зрозуміло, що ці події зберігали в таємниці.

Проте у 1961 р., на XXII з'їзді КПРС, Хрущов повідомив про програму побудови комунізму в СРСР до 1980 р. Лідер країни втрачав почуття реальності.

Зовнішньополітична доктрина СРСР, сформульована в 1956 р., містила два принципи: необхідність мирного співіснування держав з різним суспільним ладом та визнання багатоваріантності шляхів побудови соціалізму з підтвердженням принципу пролетарського інтернаціоналізму (під цим у Кремлі розуміли допомогу міжнародному комуністичному і національно-визвольному руху та соціалістичним країнам — з правом втручання в їхні внутрішні справи).

М. Хрущов намагався нормалізувати відносини із Заходом. У 1956 р. СРСР оголосив про припинення війни з Японією, запропонував нормалізувати відносини з ФРН. У 1958 р. укладено угоди про співробітництво із США. У 1959 р. відбувся перший в історії візит лідера СРСР до США та зустрічі М. Хрущова з президентом Д. Ейзенхауером. Але після того як 1 травня 1960 р. над територією СРСР збили американський розвідувальний літак У-2, відносини між країнами погіршилися.

У 1961 р. СРСР забезпечив зведення Берлінської стіни. А в 1962 р., під час Карибської кризи, світ опинився на межі війни.

У відповідь на утворення в 1949 р. блоку НАТО в травні 1955 р. створено Організацію Варшавського договору (ОВД), у якій СРСР відіграв визначальну роль. Посилювався вплив СРСР на країни Східної Європи. Їхні спроби проводити самостійну політику викликали відкрите втручання СРСР у внутрішні справи НДР (1953, 1961 рр.), Польщі (1956 р.), Угорщини (1956 р.).

У 1950–1960-ті роки в умовах розпаду колоніальної системи увагу радянського керівництва привернули країни «третього світу». З 1957 р. до 1964 р. відбулися переговори з лідерами 30 держав, було підписано понад 20 договорів про співробітництво.

Погіршилися відносини з Китаєм — китайське керівництво негативно поставилося до засудження культу особи Сталіна.

Отже, у міжнародних відносинах тривала «холодна війна». З іншого боку, почали виявлятися перші ознаки відмови від непримиренної ворожнечі між демократичним Заходом і прорадянським Сходом.

Хрущов не зміг утримати під контролем владу. Партійний апарат не міг пробачити йому критики. Каральні органи не забули викриття вчинених

ними злочинів. Армія не пробачила принижень, яким піддав її Хрущов, звільняючи десятки тисяч офіцерів. Селяни висловлювали невдоволення заходами з обмеження присадибних ділянок. Робітники обурювалися щодо підвищення цін. Загальним було незадоволення через гостру продовольчу кризу 1963 р. (багато в чому інспіровану супротивниками Хрущова).

У підготовку усунення Хрущова втягували членів президії ЦК КПРС, керівництво КДБ, військові кола. Найактивнішу роль у цьому відіграли Л. Брежнєв, якого Хрущов вважав імовірним своїм спадкоємцем. У жовтні 1964 р. Хрущов, який перебував на відпочинку в Піцунді, попросили прибути до Москви нібито для вирішення невідкладних питань. А на 14 жовтня 1964 р. в Кремлі вже збиралися члени ЦК КПРС на терміново скликаний пленум.

Наростання системних кризових явищ у країнах регіону в 70–80-х роках XX століття. Наростання кризи та спроби реформ. На середину 1950-х рр. у результаті форсованої індустріалізації в країнах Центральної та Східної Європи були досягнуті успіхи в розвитку важкої промисловості, однак непомірні її темпи призвели до виникнення диспропорцій в економіці. Примусова колективізація вела до зниження обсягів сільськогосподарського виробництва. Повільно розвивалася легка промисловість. Не вистачало продуктів харчування і товарів першої необхідності. На прояв внутрішньої нестабільності вплинули успіхи країн Західної Європи у відновленні економіки в післявоєнний період.

Смерть Сталіна в 1953 р., викриття культу особи і лібералізація суспільного життя в СРСР спричинили різке загострення політичної боротьби в країнах Центральної та Східної Європи. У Польщі (1956 р.) дійшло до страйків і збройних зіткнень. А в Угорщині (1956 р.) відбулася народна революція.

Після кривавих подій у Польщі й Угорщині в 1950-х рр. керівництво країн Центральної та Східної Європи було змушене піти на здійснення реформ. Були припинені масові репресії та проведена часткова реабілітація їхніх жертв. Здійснювалися реформи з ослаблення адміністративного диктату над економікою. Відбувалася певна лібералізація у сфері культури, ідеології, освіти; розширювалися контакти із західними країнами. Однак ці вимушені зміни не торкалися основ прорадянських політичної й економічної систем.

На початку 1960-х рр. у більшості країн регіону були розпочаті нові спроби економічних реформ. Не відмовляючись від основних принципів економічної системи соціалізму, передбачалося надати підприємствам відносну економічну самостійність, дещо скорочувалися планові показники, підсилювалася матеріальна зацікавленість у результатах праці. Найбільш послідовно і цілеспрямовано реформи проходили в Угорщині і Югославії. Однак можливості екстенсивного розвитку країн регіону виявилися майже вичерпаними.

Польща. Комуністична влада почала перетворювати кооперативні підприємства в державні, ліквідувала або одержавлювала малі підприємства.

У травні 1953 р. розгорнулись репресії проти надзвичайно впливової в польському суспільстві католицької церкви. Різко загострилися соціальні протиріччя, зростало невдоволення владою. Наслідком посилення тоталітарного режиму стали драматичні події в місті Познань. У червні 1956 р. на заводі Цигельського спалахнув страйк. Слідом за цим виступили робітники інших підприємств. Вони роззброїли охорону в'язниці, звільнили 257 ув'язнених, захопили зброю, атакували будинки правоохоронних органів. Політбюро ЦК ПОРП ухвалило рішення про використання армії для «відновлення порядку». Загалом, загинуло 55 осіб, поранено і скалічено 575. В. Гомулка, кооптований у члени ЦК, різко виступив проти насильницької колективізації в польському селі. Невдовзі його обрано першим секретарем ЦК ПОРП. Нова влада припинила репресії в країні. Швидкими темпами почала розвиватися легка і харчова промисловість, торгівля, сфера послуг.

Припинилася і насильницька колективізація. Відбувалася лібералізація в культурі і духовному житті суспільства. Однак уже в 1960-ті рр. знову почали виявлятися застійні явища в економіці, прогресивні реформи загальмувалися.

Могутній вибух суспільного невдоволення викликало оголошення 12 грудня 1970 р. рішення про підвищення цін на основні продовольчі товари в містах Балтійського узбережжя. На судноверф'ях Гданська, Щецина, Гдині почалися страйки, під час яких відбулися стихійні напади на крамниці. Маніфестації протесту почали набирати масового характеру, однак влада, використавши регулярні війська та міліцію, придушила опір страйкарів.

Ці події викликали загальне обурення в країні. В. Гомулка і глава уряду Ю. Циранкевич змушені були піти у відставку. Першим секретарем ЦК ПОРП було обрано Е. Герека, а прем'єр-міністром призначено П. Ярошевича. Після запевнень нового керівництва партії та країни про прагнення змінити внутрішню політику страйки припинилися.

Угорщина. Під впливом польських подій у Будапешті відбувалися багатотисячні студентські мітинги. Опозиція вимагала проведення вільних виборів, звільнення політв'язнів, введення багатопартійної системи, реформ у сільському господарстві, утворення уряду на чолі з реформатором І. Надєм.

На бік протестувальників перейшла столична поліція і деякі частини столичного гарнізону. Прем'єр-міністром був призначений І. Надь. Водночас, з метою «відновлення порядку» влада звернулася до СРСР із проханням ввести війська в Будапешт. 25 жовтня 1956 р. перед будинком парламенту зібралися 10 тис. осіб. Влада відкрила вогонь по демонстрантах, було вбито близько ста осіб. На вулицях і площах столиці почалися бої.

1 листопада І. Надь заявив, що Угорщина виходить з Організації Варшавського договору, і звернувся до ООН із проханням визнати її нейтральною державою. Після цього вночі проти 4 листопада 1956 р. радянські війська ввійшли в столицю Угорщини. Було оголошено про створення Угорського

революційного робітничо-селянського уряду на чолі з Я. Кадаром. Уряд виступив зі зверненням до населення країни, у якому йшлося про необхідність захистити «владу народу і незалежність країни від західних держав і «контрреволюціонерів»». Я. Кадар звернувся за допомогою до СРСР. 21 листопада І. Надь, який переховувався в югославському посольстві, був заарештований і вивезений у Румунію, а згодом страчений.

Події 1956 р. виявилися повчальними для нового угорського керівництва. Я. Кадар, залишаючись прихильником марксизму-ленінізму, обрав шлях національної згоди, компромісів і поступових реформ.

Болгарія. Після смерті Сталіна у комуністичному керівництві Болгарії розгорнулася боротьба за владу в країні між сталіністом В. Червенковим і новим висуванцем Т. Живковим. Москва зробила ставку на Живкова. Режим Живкова не робив будь-яких спроб співвіднести динаміку індустріалізації з вирішенням соціальних проблем. У разі відмови від глибоких внутрішніх реформ ставка робилася на максимальне зближення із СРСР, демонстрацію повної політичної лояльності.

1960–1970-ті рр. були відзначені певними економічними успіхами. Проте розвиток економіки відбувався головним чином екстенсивним шляхом на централізованій, плановій основі.

Румунія. З початку 1950-х рр. Румунія взяла курс на розвиток важкої промисловості на екстенсивній основі. За «випробуваною» сталінською моделлю на 1962 р. була завершена суцільна колективізація. Нова компартійна диктатура спиралася на політичний терор.

Керівництво Румунії наприкінці 1950-х рр. взяло курс на вихід з-під впливу Радянського Союзу. Прагнення Румунії до повернення до національних джерел, до «незалежності і самостійності» посилювалося на тлі економічних успіхів. У 1958 р. з Румунії були виведені радянські війська.

Після смерті в березні 1965 р. Г. Георгіу-Дежа першим секретарем ЦК Румунської компартії було обрано Н. Чаушеску.

Чаушеску Ніколає (1918–1989) — політичний і державний діяч. Народився 26 січня 1918 у бідній селянській родині. У 15 років вступив у комсомол, був організатором низки виступів трудящих, потім був заарештований і роки війни провів в ув'язненні. Після звільнення почалося його швидке просування сходами влади: секретар ЦК комсомолу, член ЦК РРП, начальник Головного політуправління армії, заступник міністра оборони, генерал. З 1965 — перший секретар ЦК РРП, з 1969 — генеральний секретар ЦК РКП. У 1974 обраний президентом СРР. У процесі революції 1989 р. був заарештований і розстріляний.

Н. Чаушеску

Наприкінці 1960-х рр. новий лідер Соціалістичної Республіки Румунія (СРР), прихильник «національної моделі» соціалізму вдавався до косметичних заходів з метою лібералізації у сфері економіки і культури, спекулював на питаннях незалежності і суверенітету, намагався грати на національних почуттях

румунів, закликаючи створити квітучу державу, незалежну в зовнішній політиці від СРСР, країн Варшавського договору. Закликами стати на захист батьківщини «від можливого радянського втручання» Чаушеску здобув симпатії всередині країни і на Заході.

Чехословаччина. Економічні успіхи (національний дохід у 1960 р. виріс порівняно з 1948 р. удвічі) дозволили комуністам констатувати, що в країні побудовані «основи соціалізму», а конституція 1960 р. закріпила це положення у своїх статтях. Країна одержала нову назву — Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР). КПЧ відігравала керівну роль у політичній системі країни. Нове керівництво компартії та країни очолив А. Новотний. У 1960-ті рр. почали виявлятися негативні тенденції, властиві всім тоталітарним режимам. У січні 1968 р. новим лідером партії обраний А. Дубчек, а президентом країни незабаром став популярний у суспільстві генерал Л. Свобода. З приходом у компартію нового керівництва почалася «Працька весна» — демократичні реформи у Чехословаччині. Реформатори проголосили необхідність будівництва «соціалізму з людським обличчям», намагаючись поєднати соціалістичне суспільство з ринковою економікою і демократією. У квітні 1968 р. реформаторське керівництво КПЧ ухвалило «Програму дій»:

- утвердження реальної багатопартійності та демократичних свобод;
- скорочення адміністративного апарату;
- введення самоврядування в суспільстві через трудові колективи;
- впровадження основ ринкової економіки;
- федеративний устрій держави, забезпечення рівності чехів і словаків;
- багатостороннє співробітництво з усіма країнами світу.

Лібералізація в громадському житті виражалася у вільній роботі засобів масової інформації, активізації партій демократичного спрямування. У суспільстві зміцніли антикомуністичні настрої. Деякі державні діячі закликали до виходу з **Організації Варшавського договору**. Події в ЧССР стурбували Москву. Після того, як тиск не дав результатів, кремлівське керівництво разом зі своїми однодумцями з Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, 21 серпня 1968 р. ввели до Чехословаччини війська.

А. Дубчек та інші реформатори були заарештовані органами безпеки СРСР і відправлені в Москву. У столиці СРСР на керівників КПЧ здійснювався прямий тиск із метою згортання демократичних реформ у Чехословаччині.

Інтервенція військ Варшавського договору викликала хвилю протесту в усьому світі. Генеральний секретар ООН У. Тан кваліфікував дії військ Варшавського договору як акт агресії. Інтервенцію засудили навіть керівники Китаю, Югославії, Румунії. Міжнародна обстановка серйозно загострилася.

Югославія. Після розриву відносин з СРСР у Югославії почали шукати свій шлях до побудови соціалізму. У 1950 р. підприємства від імені держави передавалися в управління робітничим радам і комітетам трудових колективів. У 1953 р. влада відмовилась від політики насильницької колективізації

сільського господарства. За панівною компартією (з 1952 р. вона почала називатися Союзом комуністів Югославії) зберігалося право вироблення генеральної лінії розвитку країни, але боротися за її здійснення вона мала методами переконання. Усе більшою мірою в країні виявлявся ідеологічний плюралізм. У югославських громадян була можливість відносно вільно відвідувати інші країни, користуватися різноманітною інформацією. Країна почала називатися Соціалістичною Федеративною Республікою Югославія (СФРЮ).

Упровадження самоврядування з елементами ринкової економіки привело до позитивних змін у господарстві країни: швидко розвивалися радіоелектроніка, машинобудування, хімічна, нафтопереробна, легка промисловість.

Після поразки «Празької весни», подій у Польщі та Югославії все більшою мірою почав виявлятися репресивний характер тоталітарних режимів у Східній Європі. Економічні реформи майже зупинилися, ринкові відносини, що зароджувалися, або ліквідовувалися, або вкрай обмежувалися. Щоб придушити невдоволення трудящих, панівні компартії зміцнювали армію, органи внутрішніх справ, органи держбезпеки. Тоталітарні режими Східної Європи демонстрували свою нездатність вирішувати проблеми, що назрівали.

Польща. У 1976 р. в країні значно підвищилися ціни на продовольство. В умовах зниження життєвого рівня населення влітку 1980 р. почалися страйки, центром яких знову стали міста Балтійського узбережжя — Гданськ, Гдиня, Щецин. У вересні в страйках брало участь близько 1,2 млн осіб.

Уряд був змушений піти на переговори та дав згоду на утворення незалежних самоврядних профспілок, альтернативних офіційним профоб'єднанням. У Гданську була утворена загальнонаціональна профспілка «Солідарність» — перше незалежне громадське об'єднання в країнах Східної Європи. Його очолив один з керівників страйкового руху, електрик судноверфі Л. Валенса.

Навколо «Солідарності» групувалися всі демократичні сили Польщі. Після переговорів вона була офіційно зареєстрована владою. «Солідарність» вимагала не тільки поліпшення соціального стану трудящих, а й здійснення економічних реформ, відмови ПОРП від законодавчо закріпленої її керівної ролі в державі і проведення демократичних виборів. Апогею боротьби між ПОРП і «Солідарністю» досягла у вересні 1981 р., коли Л. Валенсу було обрано лідером незалежної профспілки на загальнонаціональній конференції.

Кремль вимагав від своїх прибічників у Польщі рішучих дій. У ніч проти 13 грудня 1981 р. Державна рада на чолі з В. Ярузельським ухвалила рішення про утворення Військової ради національного порятунку, що одержала всю повноту влади. У країні було введено воєнний стан. Заборонялися збори, мітинги, страйки, були закриті кордони країни, арештовані керів-

ники «Солідарності» на чолі з Л. Валенсою. Свої дії згодом Ярузельський пояснював прагненням не допустити радянської інтервенції. У Кремлі дійсно не зважилися ввести війська в Польщу — це загрожувало б відкритою конфронтацією із Заходом. Комуністичний режим уперше зіткнувся зі справді народним опором.

Воєнний стан і всі обмеження громадянських свобод було скасовано вже в червні 1983 р. Могутнє піднесення національно-демократичного руху викликав візит у Польщу глави католицької церкви — Папи Іоанна Павла II, поляка за походженням. Влада прагнула утримати ситуацію під контролем. Однак спроби провести економічні реформи в умовах збереження тоталітарного режиму зазнали чергового краху.

Угорщина. З одного боку, реформи угорського керівництва гальмували догматики всередині Угорської соціалістичної робітничої партії та втручання радянського керівництва у внутрішньополітичне життя країни, що особливо проявилось в 1970-ті рр. З іншого — паливно-енергетична криза і підвищення цін на нафту мали вкрай негативні наслідки і для угорської економіки. На середину 1980-х рр. економіка опинилася в скрутному становищі, що загострювалося значною зовнішньою заборгованістю. Однак керівництво країни до кінця 1980-х рр. не наважувалося розпочати докорінні перетворення.

Болгарія. У середині 1980-х рр. в економіці Болгарії виникла глибока криза. Сотні підприємств стали збитковими, собівартість виробленої продукції зростала, а якість її залишалася низькою; імпорт набагато перевищував експорт. З 1985 р. Болгарія змушена була ввозити зерно, картоплю, цибулю та інші продовольчі товари з-за кордону. Наростання кризи призвело до падіння і без того невисокого життєвого рівня населення, посилення корупції.

Водночас Живков стверджував, що в країні створена «монолітна єдність болгарської нації», що суперечило дійсності. Права турецького населення (у Болгарії проживало понад 1 млн турків) зневажалися: вівся наступ проти ісламу, заборонялися мусульманські обряди, а людей насильно змушували приймати болгарські прізвища й імена.

У країні зароджувалася опозиція тоталітарному режиму.

Румунія. Під гаслами захисту незалежності Румунії велася боротьба за утвердження диктатури компартії. Для захисту свого режиму Чаушеску створив могутній каральний апарат і систему всеосяжного контролю за думками і повсякденними діями людей. Захопивши у свої руки командні посади в партії та державі, Чаушеску спирався на своїх близьких і далеких родичів.

У 1986–1989 рр. індустрія працювала з нульовим приростом; середня врожайність сільськогосподарських культур була в 3–4 рази нижча за оголошену. Для модернізації промисловості та здійснення масштабних планів Румунія імпортувала залізну руду, що катастрофічно збільшувало вартість

готової продукції. У кризі перебували нафтопереробна і нафтохімічна промисловість.

«Вождь» вживав заходи «затягування поясів» і всіляких обмежень. Холодні квартири, у які лише на 3–4 години подавалися газ, гаряча вода; неосвітлені вулиці міст; магазини, що працювали тільки при денному світлі; порожні м'ясні прилавки й овочеві базари; нескінченні черги власників автомашин у АЗС — такий був вигляд «розвинутого соціалізму» у країні. У селян відбирали майже всю вироблену продукцію, обмежувалися площі присадибних ділянок. При цьому в Румунії закріпилася офіційна назва цього періоду — «золота епоха Чаушеску». Однак у країні наростало невдоволення такими порядками. У 1987 р. у Брашові відбувся «хлібний бунт», жорстоко придушений владою. Із закордонних поїздок не поверталося дедалі більше румунських громадян — учених, спортсменів, письменників. Диктаторський режим агонізував.

Чехословаччина. У квітні 1969 р. до влади в Празі прийшло промосковське керівництво. Першим секретарем ЦК КПЧ замість А. Дубчека було обрано Г. Гусака, який став згодом і президентом країни. 1970–1980-ті рр. ознаменувалися наступом реакції. Прихильників «Празької весни» виганяли з посад; учиняли розправи над демократичною інтелігенцією. Відмова від реформування економіки призвела до поглиблення системної кризи.

Югославія. Упроваджувана в країні система самоврядування лише дещо пом'якшила комуністичний режим. Але загалом вона зберегла авторитарні риси, що найбільш наочно проявилось в культі особи Тіто та його необмеженій владі. У травні 1974 р. Скупщина СФРЮ обрала його президентом Югославії без обмеження терміну мандата. Тоді ж, на X з'їзді СКЮ, його обрано довічним головою СКЮ.

Нова конституція 1974 р. істотно розширила права союзних республік і автономних країв, усю систему самоврядування. Навколо нових політичних центрів у республіках почалося формування етнократичних (етнобюрократичних) кланів, що для багатонаціональної Югославії мало трагічні наслідки.

Основними, як і за старих часів, стали протиріччя між хорватським і сербським бюрократичними кланами. З усунення в 1966 р. з усіх посад одного з лідерів СКЮ А. Ранковича почалася боротьба за ліквідацію переваги сербів у федеральних органах влади. 1968–1971 рр. були насичені виступами албанців у Косово, демонстраціями белградських студентів, загостренням ситуації в Хорватії, що прагнула до відокремлення від СФРЮ. Прагнула до виходу зі складу СФРЮ і Словенія — найбільш економічно розвинута республіка федерації. За конституцією 1974 р., поряд із розширенням прав республік майже рівні права з ними були надані автономним краям Косово і Воєводина, що входили до складу Сербії. Конституція об'єктивно сприяла ослабленню центральних органів федерації.

Єдність країни насправді була поставлена в залежність від єдності СКЮ, а її доля — від особи Тіто.

Після смерті в 1980 р. лідера Югославії Й. Броз Тіто національні проблеми перетворилися у вісь політичного життя Югославії. У травні 1981 р. заворушення почалися в найбільш економічно відсталому краї Сербії Косово, де 90 % населення становили етнічні албанці. Вони вимагали створити албанський край з наданням йому статусу республіки у складі Югославії. Саме косовські події 1981 р. стали початком кризи югославської державності.

Перебудова в СРСР. Прихід до влади М. Горбачова

1982 р. помирає Л. Брежнєв.

1982 — лютий 1984 рр. Генеральним секретарем ЦК КПРС став Ю. Андропов, який довгий час працював у КДБ. Він намагався провести в країні реформи і домогтися значних змін. Після смерті Ю. Андропова в країні припинилися перетворення.

Лютий 1984 — березень 1985 рр. — перебування при владі К. Черненко, який хворів, питаннями управління не займався. В країні криза радянської системи.

Березень 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став 54-річний М. Горбачов.

Лауреат Нобелівської премії миру 1990 р. Михайло Сергійович Горбачов належить до тих політиків, які зуміли змінити світ.

М. Горбачов вирішив оновити суспільство, наблизити його до західних демократичних зразків. Ф. Міттеран про М. Горбачова висловився так:

«Я вітаю його як найвидатнішу людину в історії нинішнього XX століття, який добився появи демократії в своїй країні, завершення “холодної війни” і роззброєння».

Його називають «політиком, який здійснив неможливе і відчинив двері в майбутнє без страху і крові».

Економічна відсталість, недосконалість політичної системи, криза культури й духовного життя, соціальна незахищеність населення і зниження його життєвого рівня змусили М. Горбачова взяти курс на оновлення життя країни, здійснювати в країні перебудови процеси. Обіймаючи високі посади в партії та державі, намагався реформувати сталінську модель соціалізму і повернутися до «ленінських норм і принципів», побудувати соціалізм «з людським обличчям», здійснити лібералізацію і демократизацію суспільного життя в країні, дозволити плюралізм думок і переконань, розширити гласність.

Було припинено глушіння закордонних радіостанцій. Радянські війська залишили Афганістан, почалося їх виведення з країн Європи, що привело

до падіння комуністичних режимів, припинення діяльності Варшавського договору, падіння Берлінської стіни та Об'єднання Німеччини.

Захід високо оцінював особистість М. Горбачова, вказуючи на його високий рівень культури, інтелігентність, відкритість.

Реформування здійснювалося невдало, що спричинило погіршення життєвого рівня народу. Зросло невдоволення значних верств населення. У народу зникло почуття страху, розвинулося почуття національної гідності. Усі ці процеси призвели до розпаду СРСР і утворення незалежних національних держав.

З грудня 1991 р. М. Горбачов — президент Міжнародного фонду соціальних, економічних і політичних досліджень. Після відставки М. Горбачов читав лекції в багатьох зарубіжних університетах, писав статті в зарубіжні газети і журнали, виступав на симпозиумах і конференціях. У 1993 р. заснував організацію «Міжнародний зелений хрест», яка складається з національних організацій 16 країн світу. Мета — вирішення конфліктів шляхом переговорів, без використання сили і пошук нових шляхів міжнародного співробітництва.

Додаткові матеріали

1. FREEDOM. 2020. Україна і розпад Радянського Союзу | Пишемо історію. YouTube.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=awlo9EUkZ7M&t=499s>

Рекомендовані джерела

1. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія : підр. для 11 класу (профільний рівень). Харків : Ранок, 2019. 242 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2246-vseshvitiia-istoriia-11-klas-hisem-2019-prof.html>
2. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія : підр. для 11 класу (профільний рівень). Харків : Ранок, 2019. 242 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2246-vseshvitiia-istoriia-11-klas-hisem-2019-prof.html>
3. Ладиченко Т. В., Заблоцький Ю. І. Всесвітня історія : підр. для 11 класу (профільний рівень). Київ : Генеза, 2019. 224 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2243-vseshvitiia-istoriia-11-klas-ladychenko-2019-prof.html>
4. Ладиченко Т.В., Заблоцький Ю.І. Всесвітня історія: підр. для 11 класу (рівень стандарту). Київ : Генеза, 2019. 160 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2244-vseshvitiia-istoriia-11-klas-ladychenko-2019-stand.html>
5. Полянський П. Б. Всесвітня історія : підр. для 11 класу (рівень стандарту). Київ : Грамота, 2019. 256 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2242-vseshvitiia-istoriia-11-klas-polianskyi-2019.html>
6. Щупак І. Я. Всесвітня історія : підр. для 11 класу (рівень стандарту). Київ : Опіон, 2019. 256 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2241-vseshvitiia-istoriia-11-klas-shchupak-2019.html>